

Lars Elenius

Nationalstaten och de nationella minoriteterna

Innehållsförteckning

Nationalstaten och de nationella minoriteterna	3
Faktaruta minoriteter	3
Drömmen om en etniskt homogen nation	3
Faktaruta etnicitet	4
Statistiken i nationens tjänst	5
De förbjudna religionerna	6
Missioneringen bland samerna	6
Romer och judar utestängda av kyrkan	7
Judars och romers utbildning	8
Hotbilder mot det svenska	9
Samiskt ”lösdriveri” förbjuds vid kusten	9
Romernas kringresande förbjuds	10
Tornedalingarna som nationellt hot	11
Postkoloniala förändringar	12
REFERENSER	13
Litteratur och bearbetningar	13
Nätpublikationer	14

Nationalstaten och de nationella minoriteterna

Redan när en svensk statsbildning började ta form på 1000-talet bodde olika folk på det territorium som i dag kallas Sverige. De svenskspråkiga har hela tiden dominerat, men aldrig som det enda folket i statsbildningen. Det fanns från första början flera finskspråkiga och samiskspråkiga grupper, som var utspridda över stora områden i Norrland och i hela Finland, som från tidig medeltid tillhörde det svenska riket. När Finland 1809 skildes från Sverige utgjorde de finskspråkiga *finnarna* omkring en femtedel av Sveriges befolkning.¹ I dag mer än tvåhundra år senare, utgör minoriteter fortfarande omkring en femtedel av hela befolkningen i Sverige. Bland de utrikes födda minoritetsgrupperna utgör de finskspråkiga finländarna en mycket hög andel.²

Efter kriget mot Ryssland 1808-1809 förlorade Sverige hela Finland, som blev ett ryskt storfurstendöme. Vid fredsslutet blev en liten finskspråkig minoritet kvar på den svenska sidan av Torne och Muonio älvar. De kallas *tornedalingar* och är en nationell minoritet i Sverige. De finskspråkiga invandrarna från Finland är också en nationell minoritet som kallas *sverigefinnar* för att de är invandrade finnar i Sverige. *Romer* och *judar* har som nationella minoriteter en dokumenterad historisk kontinuitet i Sverige från 1500-talet. *Samerna* är förutom en nationell minoritet också erkända som ett urfolk.

Faktaruta minoriteter

Minoriteternas medborgerliga status i Europa kan delas in i urfolk, nationella minoriteter och invandrare. Samerna är Europas enda urfolk som finns i Sverige, Norge, Finland och Ryssland. Den svenska definitionen av urfolk är att de härstammar från folkgrupper som bodde i landet vid tiden för fastställandet av nuvarande statsgränser och som helt eller delvis har behållit sina sociala, ekonomiska, kulturella och politiska institutioner. Samerna erkändes som urfolk i Sverige 1977. De har en särskild nyttjanderätt till mark och vatten som är kopplad till renskötseln. Utifrån Europarådets ramkonventioner har Sverige år 1999 erkänt *samer*, *romer*, *judar*, *tornedalingar* och *sverigefinnar* som nationella minoriteter. Kriterierna för en nationell minoritet är att de har en särpräglad språk- och kulturgemenskap samt en lång historia inom en stat. De ska också ha visat viljan att behålla sin kulturella identitet. De nationella minoriteternas modersmål, *meänkieli*, *finska*, *samiska*, *romani chib* och *jiddisch*, är rättsligt erkända som minoritetsspråk. Det innebär att de har rätt att lära sig sitt minoritetsspråk i skolan. Staten ska också se till att de kan använda och utveckla språket i olika sammanhang. Tornedalingarna, sverigefinnarna och samerna har särskilda förvaltningsområden där de har rätt till förskola och äldreomsorg på sitt minoritetsspråk. De ska också kunna använda språket i kontakt med myndigheter.

Drömmen om en etniskt homogen nation

I Sverige växte den första primära statsbildningen fram ur strider mellan svenskspråkiga aristokratiska släkter i Svealand och Götaland. Men statsbildningen var lika mycket orienterad mot Europa eftersom den katolska kristendomen med skriftspråk och avancerad administration var själva förutsättningen för statsbildningen. Därigenom blev det adel och präster som kom att dominera de styrande institutionerna. Föreställningen om en gemensam nation kopplades samman med svenskt språk och svensk kultur.

Det utslöt inte att andra språk och kulturer kunde existera parallellt. Kungamakten, som på 1100-talet allierat sig med katolska kyrkan i Rom, brydde sig inte om vilka språk som undersåtarna talade. Makten

1 Se: <https://www.scb.se/hitta-statistik/artiklar/2017/sveriges-folkmangd-fran-1749-och-fram-till-idag/>; Se: <https://riksarkivet.se/overblick-over-kriget>

2 Se: <https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/utrikes-fodda/>; Camauër 2005, 47-50.

var primärt inriktad på att ta in de önskvärda skatterna inom det territorium som den behärskade. Därför strävade den svenska aristokratin efter att kristna den bofasta finska allmogen och de nomadiserande samerna på liknande sätt som skedde med den svenskspråkiga allmogen.

Faktaruta etnicitet

Etnicitet används som begrepp i forskningen för att skilja grupper med gemensam identitet från andra grupper. Genom kulturella markörer som språk, klädedräkter, boendeformer, religiös tro och liknande signalerar etniska grupper skillnader gentemot andra etniska grupper. Etniska grupper och etniska gränser är i grunden socialt konstruerade. De förändras kontinuerligt. Därför är etniska grupper aldrig statiska. Det är upprätthållandet av en socialt urskiljbar gräns mellan grupperna som är avgörande för om etniciteten upprätthålls. I moderna samhällen kan en etnisk grupp beskrivas som ett slags kulturellt nätverk som har överlappande kategorier som klass, genus, hudfärg och liknande. Det är den kulturella kontexten som bestämmer vilka kategorier som är betydelsefulla för den etniska identifikationen.

Det är en etnisk grupps kombinerade storlek och makt i förhållande till andra etniska grupper som bestämmer hur relationen mellan majoritet och minoritet ser ut. Den dominerande majoritetens politik mot minoriteten bestäms också av i vilken grad föreställningen om ett inre och yttre hot mot nationalstaten är kopplat till den etniska gruppen. När Skåne i mitten av 1600-talet erövrades från Danmark betraktades skåningar som en hotfull etnisk minoritet, dels på grund av Danmarks anspråk på Skåne, dels på grund av folkligt motstånd bland skåningar mot svenskar. Därför förde Sverige under senare delen av 1600-talet en kraftfull assimileringspolitik i Skåne samtidigt som övre Norrland och Finland förblev opåverkade. Samtidigt som skåningar tvingades ha gudstjänster och det administrativa språket på svenska, trycktes biblar och psalmböcker både på samiska och finska. Inga tvångsmetoder sattes in för att ändra de samiska och finska kulturerna och språken. Nationen sågs på den tiden som ett mångkulturellt territorium där grupper tilläts att använda olika språk. Samtidigt var det den dominerande etniska gruppens förmåga att värna det statliga territoriet, i kombination med en gemensam enande religion, som legitimerade den styrande makten.³ Det nationella maktanspråket hos den dominerande majoriteten betraktades som heligt. Därför gick en legitimerande linje från Gud till kungamakten och vidare ner till de olika stånden, som bestod av många olika etniska grupper. Svenskt språk och kultur behövde bara prioriteras när innehavet av territoriet var hotat, som i fallet med Skåne. Den politik som riktades mot de finska och samiska minoriteterna var primärt inriktad på att kristna dem och ta in skatter. Inget mer. De kristna furstendömena krävde endast politisk lojalitet till makten. I den lojaliteten ingick att nationen var en kristen enhet, att kungen ytterst fått sin makt av Gud.

Efter den franska revolutionen förändrades staterna från *dynastiska furstendömen* till *nationalstater*. Viktigast var att Gud ersattes av *folket* som en ny föreställd helig dimension av nationen. I den demokratiseringsprocess som skedde från början av 1800-talet utvecklades huvudprincipen att all makt skulle utgå från folket. Det blev därför viktigt att bestämma *vilket* folk det handlade om. Den dominerande etniska gruppens språk och kultur blev därför riktmärket för föreställningen om ett enat folk. I Sverige handlade det om svenskt språk och svensk kultur. Därigenom ändrades också minoritetspolitiken.

Formerandet av nationen som *en föreställd politisk gemenskap* gick hand i hand med Europas kolonisation av övriga världen. Typiskt för den koloniala tidsandan är att européerna osynliggjorde de etniska gruppernas mångfald genom användningen av övergripande beteckningar. I Sverige kallades alla finskspråkiga i Sverige och Finland av svenskarna för "finnar" vare sig de var tavastländare eller karelare i Finland, eller tornedalingar, skogsfinnar, mälardalsfinnar eller sverigefinnar i Sverige. Alla samer kallades "lappar" vare sig de var svenska, finska, norska eller ryska medborgare, eller om de talade sydsamiska, umesamiska, lulesamiska,

3 Oommen 1997, 19-35.

nordsamiska, enaresamiska eller skoltsamiska. Språkbruket var ett sätt att osynliggöra minoriteternas kulturella mångfald.

Trots att de fem nationella minoriteterna skiljer sig kulturellt från varandra är den statliga politiken mot dem i vissa delar likartad. Det gäller exempelvis den rasbiologiska exkluderingen från senare delen av 1800-talet, som hör samman med nationalstatens utveckling. Ett annat exempel är nationalismens påverkan. Ett utmärkande drag är att den statliga politiken mot minoriteterna också varit bilateralt och globalt påverkad. Statliga tjänstemän och minoritetspolitiska aktörer påverkades av grannländernas politik i Norden, och i fallet med samerna av den globala urfolkspolitiken.

Statistiken i nationens tjänst

Med samlingen av olika etniska grupper kring begreppet ”nation” blev det också viktigt att hålla reda på grupper som avvek från majoriteten. Redan år 1799 publicerade bruksägaren Samuel Gustav Hermelin statistiska uppgifter över den samiska befolkningen i Västerbottens län, som då omfattade Kemi lappmark i Finland samt nuvarande Norrbottens och Västerbottens län. Uppgifterna gällde befolkningens storlek och möjlighet att betala skatt.

När Sverige förlorade Finland till Ryssland 1809 började den finskspråkiga befolkningen i Tornedalen att registreras efter ”nationalitet”. De sockenbor på finska sidan som fortsatte att besöka sockenkyrkan på svenska sidan antecknades då som ”ryska undersåtar”. Även giftermål som skedde över nationsgränsen registrerades efter statstillhörighet. I skolan antecknades sporadiskt fram till 1880-talet de elever som lärt sig svenska och de som enbart talade finska. Det svenska språket användes som norm för att markera den svenskspråkiga gruppens dominans inom förvaltning och byråkrati.

Från Hermelins insamlingar på 1700-talet till Statistiska centralbyrån (SCB) på 1930-talet går en obruten linje. Den representerar en svensk ämbetsmannatradition där kunskap om samhället och medborgarna regelbundet och systematiskt samlats in för att bearbetas och användas i maktutövningen. I de många tabellerna finns uppgifter om män och hustrur, änkor, söner och döttrar, betjäningar, pigor och drängar, men där finns också en ansats till etnisk kategorisering. Det gäller samerna i de olika lappmarkerna som i två tabeller kallas ömsom ”Lappska folket” eller ”Lappmän” i kontrast till kategorin ”Nybyggare”. Av tabellerna framgår att folkmängden antingen kategoriseras i ekonomiska termer eller uppdelas efter olika stånd. Hermelin blev 1797 utsedd till ledamot i rikets statistiska tabellkommission som då genomgick en uppryckning efter en period av ganska låg aktivitet. Intresset för samerna märks i statistiken. I en ny formulärupplaga som sändes ut till prästerna 1802 infördes särskilda paragrafer för ”lappar”. De skulle anges som antingen renskötare, icke-renskötare, kringstrykande eller vallhjon.

Det finns också en nationalistisk dimension i den statistiska insamlingen. En utbredd föreställning i Europa var att nationerna kämpade för sin överlevnad. Genom att statistiskt sammanställa befolkningens storlek, etniska sammansättning, ekonomiska bärkraft och liknande kunde man jämföra sin styrka med andra nationer. Under den andra halvan av 1800-talet utökades registreringen av minoriteter i folkräkningarna. Det första steget togs när samtliga landets samer 1855 registrerades som ”lappar” i förhållande till den övriga befolkningen. Men det räckte inte. Fem år senare registrerades tornedalingar som ”finnar” och tjugo år senare registrerades romer som ”zigenare” i folkräkningen. Därefter räknades de tre grupperna i folkräkningarna vart tionde år till och med 1930 års folkräkning. Folkräkningen gav en bild av majoritetsgruppens dominans i förhållande till minoriteterna i nationalstaten. Den var ett sätt för den svenskspråkiga befolkningen att kontrollera minoriteterna. Dessa betraktades som kulturellt avvikande från den nationella normen och upplevdes därför som ett hot mot en föreställd homogen svenskhet.

Efter Sveriges förlust av Finland till Ryssland började norrmän och svenskar under den andra halvan av 1800-talet att omhulda föreställningen om en skandinavisk kulturell gemenskap som det gällde att försvara mot de finsk-ugriska samerna och finnarna. I 1930 års folkräkning genomfördes därför en särskild språk-

och härkomstutredning av samer och tornedalingar. Genom intervjuer på familjenivå i Tornedalen och inom det samiska bosättningsområdet i Norrbotten ville man slå fast vilken ”stam” varje individ tillhörde och i vilken grad de talade sitt minoritetsspråk respektive svenska. Undersökningen var starkt påverkad av språkdarwinistiska idéer, rasbiologins framväxt som vetenskap och en nationalism där svenskheten utgjorde norm.

Både vad gäller samer och tornedalingar ledde alla försök till kategorisering genom härkomst till inkonsekvenser och rena absurditeter. Hur skulle man exempelvis räkna blandäktenskap mellan etniska grupper i första, andra eller tredje led? För att behålla något slags ”stamrenhet” valde man att räkna härkomst efter mannen, men inte efter kvinnan. Kriterierna fick mycket kritik och det visade sig omöjligt att använda stambegreppet. För tornedalingarnas del blev resultatet en språkundersökning av i vilken mån de talade finska och det nationella huvudspråket svenska. För samernas del utgick man från både renskötseln och det samiska modersmålet som kriterium för att räkna vilken ”stam” de intervjuade skulle räknas till.⁴ På den tiden tänkte folk i allmänhet istället att det fanns relativt oföränderliga folktyper som ”svenskar”, ”finnar” och ”lappar” och att de skilde sig åt kulturellt och moraliskt genom sina genetiska anlag, se faktarutan om etnicitet.

1930 års folkräkning gjordes i en tid då folkhemmet etablerades som en socialdemokratisk metafor för ett socialt solidariskt samhällsbygge. Tanken var att klasskillnaderna i samhället skulle jämnas ut. Social ojämlikhet skulle arbetas bort och den nationalistiska idealbilden av ett kulturellt homogent folk fördes ut. Det är lätt att glömma bort att folkhemmet hade en etnisk dimension som inkluderade vissa folkgrupper och exkluderade andra. Ett uttryck för detta är att en motion lades i riksdagen om att bilda ett rasbiologiskt institut. Motionen bifölls med stor majoritet i riksdagen 1921. Huvudsyftet med institutet var att motarbeta det svenska folkets tänkta degeneration. Olika minoriteter pekades särskilt ut som en fara för degenereringen. Folkhemstanken fick sitt kanske starkaste byråkratiska uttryck i folkräkningarna där ”lappar”, ”finnar”, ”zigenare” och ”judar” räknades vart tionde år för att ha kontroll över dem.

De förbjudna religionerna

Samer och judar skiljer sig från varandra som nationell minoritet genom att samer räknas som både en territoriell minoritet och ett urfolk. Judar är en icke-territoriell minoritet som etablerade sig i Sverige på 1700-talet.⁵ Gemensamt för de två är emellertid att deras religioner under lång tid var förbjudna. Den samiska religionen motarbetades aktivt av staten genom en långvarig missionsverksamhet. Efter protestantismens genombrott i Sverige på 1500-talet skärptes kraven på att den protestantiska kristendomen var den enda tillåtna religionen i Sverige.

Missioneringen bland samerna

Inom samisk religion trodde man att många gudar hade inflytande över människorna, precis som inom fornnordisk tro. Det fanns gudinnor som skyddade kvinnorna vid havandeskap och under förlossningen, andra som rådde över skogens vilda djur och gav jaktlycka. Det fanns också övergudar som hade skapat världen liksom de som rådde över väder och vind. När samer offrade till sina gudar betraktades de av kyrkans präster som vidskepliga.

De samiska medicinmännen kallades nåjder och hade liknande funktioner som de kristna prästerna. De skulle förmedla kontakt mellan de levande på jorden, det underjordiska och det himmelska. Nåjderna hade också trummor som användes rituellt för att bota sjuka och för att resa mellan de olika världarna.

⁴ Elenius 2006,463-512.

⁵ I Sverige räknas samer, finnar och tornedalingar som territoriella minoriteter, vilket ger dem rätten att använda sina minoritetsspråk i förskolan och i kontakt med myndigheter inom särskilda förvaltningsområden där de bor. Judar och romer räknas som icke-territoriella minoriteter.

Allt detta förbjöds och motarbetades av kyrkan. Tidigare hade samers jakt och rennärning kopplats samman med "vildmark" i förhållande till jordbruket som definierades som "kultur". Med kristendomen drogs också en gräns mellan "civiliserade kristna människor" och "ociviliserade hedningar". Samer var på den andra sidan av gränsen utifrån statens synvinkel. De associerades med det "vilda".⁶ En hårdhänt mission bedrevs under 1600-talet mot samer, särskilt mot nåjder som ju konkurrerade med de svenska prästerna om det religiösa inflytandet. Nåjderna hotades med dödsstraff och deras trummor brändes. Särskilda kyrko- och tingsplatser byggdes upp i samernas bosättningsområden.

Samerna tvingades att överge sitt eget religionssystem. Under 1700- och 1800-talet bedrev privata missions-sällskap en så kallad *yttre mission* i det samiska bosättningsområdet parallellt med missionen i utomeuropeiska länder. Efter 1840-talet definierades den istället som en *inre mission* som tog fasta på socialt utsatta miljöer inom landet. Den särskilda missionen bland samer bedrevs av Svenska Missionssällskapet. Den motiverades ibland med att de nomadiserande samerna levde ett ostadigt och ambulerande liv och att de därför var i särskilt behov av mission. Samer fick inom nationen symbolisera det hedniska, med associationer till vidskepelse och magi, trots att de var delaktiga i kyrkans verksamhet på samma sätt som övriga grupper i samhället.⁷

Även finnar hade tidigare en naturreligion där de tillbad olika gudar, men de hade blivit huvudsakligen jordbrukare vid tiden för övergången till kristendomen. När det svenska riket med militär makt samt kyrko- och slottsbyggen kristnade Finland så övergav finnarna sina naturväsen, åtminstone officiellt. Samerna höll mycket längre kvar vid sin naturtro. På så vis blev de religiöst avvikande anomalier i den svenska staten.

Det första skolväsendet för samer var helt präglat av syftet att missionera. Därför fick samer också egna så kallade lappskolor redan i början av 1600-talet. Där utbildades särskilda lärare vars uppgift var att ambulera mellan samernas visten och lära ut kristendomen. Ett särskilt Ecklesiastikverk för Lappmarken inrättades 1723, mer än hundra år före den allmänna folkskolan. Under industrialiseringen öppnades en del sameskolor för nybyggares barn, men i början av 1900-talet ändrades skolpolitiken radikalt. Under inflytande av rasbiologiska idéer bestämdes att renskötande samers barn skulle få sin undervisning i skolkåtor i stället för i ordinarie skolhus. Man tänkte sig att samer inte passade till annat än renskötelse och därför borde hållas kvar inom rennärningen. Samtidigt ville staten bevara den samiska renskötarkulturen. Man tänkte sig att skolbarnen skulle bli bortklemade om de hade sin skolgång i vanliga skolhus. Då kanske de skulle överge renskötelsen. Därför undervisades de i särskilda skolkåtor.

Idéerna om samerna som naturfolk ingick i en förmyndaraktig inställning till deras liv som renskötare. Det kopplades också samman med rasistiska föreställningar. I en proposition 1913 föreslogs därför ett segregerat samiskt skolväsende, det så kallade kätaskolsystemet. Konsekvensen blev att de nomadiserande fjällsamernas barn fick kortare och sämre skolgång än andra svenska barn. Kätaskolorna blev på 1930-talet utdömda som ohygieniska och opedagogiska och avvecklades. I motsättning till den kultursegregerande synen på samerna, som stående utanför moderniseringen, fördes en allt mer strikt språkassimilerande politik i undervisningen. Barnen tvingades överge sitt samiska modersmål och kunde bli bestraffade om de i skolan pratade sitt modersmål.⁸ Det var inte förrän i början av 1960-talet som de samiska föräldrarna fick rätt att själva bestämma om barnen skulle få undervisning i samiska parallellt med svenska.

Romer och judar utestängda av kyrkan

Även romer utestängdes från den kristna gemenskapen. Romer ansågs, precis som samer, syssla med "trolldom", det vill säga att utföra rituella handlingar som betraktades som övernaturliga och kunde påverka verkligheten. En del romer tog även betalt för att spå människor om deras framtid. Kyrkan betraktade

6 Elenius 2014, 32-69.

7 Elenius 2006, 463-512; Oja 1999.

8 Henrysson 1993; Pusch 2000.

sådana handlingar som avgudereri och utestängde dem därför från den kristna gemenskapen. År 1560 utfärdade Laurentius Petri ett påbud om att prästerna varken fick begrava romer eller döpa deras barn. Exkluderingen av romer från kyrkan var i kraft ända till antagandet av 1686 års kyrkolag, som hade en mer tolerant inriktning. Romer tilläts nu att döpa sina barn, liksom att ta nattvarden.⁹ Eftersom romer inte förespråkade en annan trosinriktning än kristendomen så ansåg de styrande i kyrkan under 1700-talet att romer kunde delta i den kristna gemenskapen.

Under slutet av 1600-talet och in på 1700-talet var det bara tillåtet för protestantiska kristna att bo i Sverige.¹⁰ I verkligheten gick det säkert inte att helt förbjuda personer med annan tro att vistas i landet, men den svenska kristendomen var mycket strikt exkluderande. Fram till 1860 kunde svenskar som konverterade till annan religion bli utvisade och bli av med sitt svenska medborgarskap. Judars avvikande religion, kombinerat med fördomar och stereotypa bilder av judar, gjorde att de länge betraktades som en främmande etnisk grupp i Sverige. Därför var landet stängt för judisk invandring under flera hundra år.

Det kristna föraktet mot judendomen som religion har gamla historiska rötter. Ett sådant religiöst avståndstagande från judar kallas i dag *antijudaism* till skillnad från *antisemitism* som bygger på ett fördomsfullt kulturellt och etniskt fördömande av judar. För att en jude skulle kunna bo i Sverige var denne tvungen att konvertera till kristendomen. Det gjorde också två judiska familjer 1661. Detta så kallade judedop fick stor uppmärksamhet i samtiden eftersom kung Karl XI och drottning Ulrika Eleonora deltog som dopvittnen vid ceremonin i Tyska kyrkan.¹¹ Att kungaparet deltog som dopvittnen visar vilken vikt man tillmätte att två judiska familjer konverterade till kristendom. Det kungliga deltagandet användes säkert medvetet i propagandistiskt syfte för att inskräpa förbudet mot andra religioner. Under Gustav III:s tid förbättrades förhållandena något för judar i Sverige. Det blev nu tillåtet för dem att bosätta sig i Stockholm utan att konvertera till kristendomen. Som en följd av detta invandrade på 1770-talet Aaron Isaac och ett antal andra judar från Mecklenburg och blev permanent bosatta i Stockholm. År 1782 utfärdades det så kallade Judereglementet av Kommerskollegium som gjorde att judar tilläts att bosätta sig i tre städer; Stockholm, Göteborg och Norrköping. Kungen och kollegiet såg nyttan i att få in judar som var erkänt duktiga på handel och hade goda kontakter i Europa. Samtidigt var reglementet rasistisk och segregande till sitt innehåll.

De styrande i Stockholms stad (Stadens äldste) hade exempelvis begärt att judar skulle ha synliga märken på kläderna, som i Venedig och senare i Nazityskland, för att allmänheten skulle kunna vara på sin vakt vid handel med dem. Bestämmelsen gick inte igenom men visar hur djupt rotad antisemitismen och antijudaismen var. Många andra diskriminerande bestämmelser togs däremot in i reglementet. Judar fick enbart anställa andra judar, inte svenskar med kristen tro. De fick inte heller gifta sig med icke-judar. Dessutom fick de inte ge sig in i branscher som konkurrerade med svenska skråintressen. Judars arvstvister skulle avgöras av den judiska församlingen, inte av landets domstolar. De skulle också sörja för sina egna fattiga. På så vis blev judar, som på så många andra håll i Europa, ett slags egen nation i nationen. De fick ett visst mått av självbestämmande men med stora diskriminerande inskränkningar.

När Judereglementet 1838 ersattes av en särskild förordning för ”mosaiska trosbekännare” innebar det att judar nu helt skulle lyda under svensk lag. Gradvis fick de sedan rätt att bosätta sig i rikets alla städer, att gifta sig med en kristen utan dispens, att bli inskrivna för undervisning i läroverk. De fick också rätt att bli statsanställda och fick rösträtt i riksdagen.¹²

Judars och romers utbildning

Judar har en lång historisk tradition av utbildning i de länder man bott i. Inom det Osmanska riket hade de ett långtgående självstyre. Det hade de även senare i Polen. Där hade judar ett skattemässigt, administrativt,

9 Rekola 2015, 24-25, 49-51.

10 <https://stockholmskallan.stockholm.se/teman/manskliga-rattigheter/religionsfrihet/>

11 <https://stockholmskallan.stockholm.se/teman/manskliga-rattigheter/religionsfrihet/>

12 Carlsson 2021, 19-40, 80-114.

juridiskt, kulturellt och religiöst självbestämmande under ledning av en judisk rabbi. Man drev därför egna folkskolor (*kheder*) och även högre Talmud-skolor (*yeshivah*).¹³

Under olika perioder har det funnits starka antijudiska strömningar i Sverige, exempelvis på 1830-talet och 1930-talet.¹⁴ Trots detta har det aldrig gjorts några försök att skapa en särskild folkskoleutbildning för judar. De drev till en början egna religiöst präglade skolor utifrån sin särskilda ställning som religiös minoritet, men de drabbades ändå före 1870 av den dåvarande antisemitiska lagstiftningen. För att få tillgång till en del utbildningar var de tvingade att säga upp sin tro. Troende judar förhindrades också att ta vissa statliga tjänster.¹⁵ Skolgången skedde emellertid så småningom helt inom det ordinarie skolväsendet.

Romers tillgång till utbildning har sett helt annorlunda ut. Studier har visat att den långvariga diskrimineringen och utestängningen från skolväsendet som romerna utsatts för har bidragit till en socialt utsatt situation på arbetsmarknaden och inom utbildningsväsendet.¹⁶ Skolgången var ofta sporadisk eller saknades helt. Däremot fanns föräldrar som vinnlade sig om att barnen skulle lära sig läsa och skriva. Det fanns även bofasta romer som gick regelbundet i folkskola, men det var ingen regel. I de fall romer gick i skola var det en oproportionerligt stor del som placerades i hjälpklass. En viktig del i olika myndigheters försök att involvera romer i det svenska samhället var att ordna en kontinuerlig skolgång åt barnen, men eftersom de betraktades som en främmande etnisk grupp i förhållande till andra svenskar så var åtgärderna för att ordna en skolgång också halvhjärtade. Myndigheterna ansåg att romer kunde fortsätta att leva ett marginaliserat liv utanför det organiserade samhället även om en hel del energi lades på att försöka assimilera dem.

Initiativet till en bättre skolgång kom 1934 av Johan Dimitri Taikon. Han lämnade då en skrivelse till Skolöverstyrelsen där han begärde en bättre statlig tillsyn. Resultatet blev ett slags ambulerande skolor för romska barn.¹⁷ För att åstadkomma en förbättring beslutades vid 1960-talets början att kommunerna skulle få statligt stöd för romer och andra grupper som behövde särskilt stöd i undervisningen. I praktiken levde dock inte kommunerna alltid upp till sina åtaganden och många av de aktuella barnen fick en fortsatt dålig och oregelbunden skolgång.

Hotbilder mot det svenska

I den svenska staten har etniska minoriteter många gånger representerat någonting socialt oönskat i förhållande till den svenska majoritetsbefolkningen. Det kunde handla om grupper som bröt mot majoritetens norm att man skulle vara fast bosatt. Ibland var det sociala skäl som gjorde att rörliga grupper sågs som oönskade. Under 1600-talet utvecklades den svenska staten en starkt moraliserande norm för hur människor skulle leva. Det gällde inte minst sättet att försörja sig och frågan om var och hur man var bosatt. Den grundläggande normen på landsbygden utgick från de jordbrukande böndernas bofasta levnadssätt. Det drabbade de samer och romer som levde nomadiserande liv utan fasta bosättningsorter. Även de judar som reste omkring som gårdfarihandlare eller handelsmän påverkades, som beskrivits tidigare. Det kunde också vara så att minoritetens geografiska placering eller invandring sågs som ett utrikespolitiskt hot i förhållande till andra stater.

Samiskt ”löedriveri” förbjuds vid kusten

Samer har i den svenska statsbildningen alltid betraktats som en ursprunglig befolkning som främst ägnat sig åt renkötsel. När svenska kolonisateurer på 1300-talet lade under sig laxfisket vid älvmyningarna i nordligaste Norrland och tog upp jordbruk, så uppmanades de att inte störa samerna i deras jakt och fiske.

13 Elenius 2022 (under utgivning).

14 Larsmo 2007; Carlsson 2021, 81-86.

15 Carlsson 2021, 60, 63, 90-101.

16 Axelsson & Brantefors & Elenius 2015, 377-399.

17 Sjögren 2010.

Förmaningen upprepades av Gustav Vasa på 1500-talet, men under senare delen av 1600-talet förändrades attityden till samer. Då blev många samer utslagna ur renskötseln. De försörjde sig på fiske men också på att säsongsmässigt ta sig ner till kustens byar där de vallade kor åt bönderna, arbetade för köpmän, sålde hantverk eller ägnade sig åt tiggeri. Det verkar ofta ha varit äldre eller sjuka samer som gjorde detta.

En del samer blev fast bosatta i utkanten av byarna eller i den närliggande skogen. De hade en social situation som påminde om backstugusittarnas genom att de bodde på ofri grund. De anlätades för sysslor som var tabu för bönderna, som att slakta hästar, eller sysslor med låg status som att avliva hundar eller att vara anställd som bödel.

Den geografiska rörligheten och levnadssättet provocerade många av de bofasta. Samer som bott vid norra bottenvikskusten när finnar och svenskar anlände med boskapsskötsel och jordbruk började anses som inkräktare på svenskt område. År 1661, samma år som det tidigare nämnda judedopet i Stockholm, beslutade landstinget i Västerbottens län att förbjuda de nedflyttande samerna att bo i kustområdet. Enligt förbudstexten sades att de ”med tiggeri samt pock hotade och tyngde allmogen”. De skulle tillsägas och tvingas att hålla sig till det som betraktades som deras traditionella boplatser i fjällen. Knappt trettio år senare utfärdade även landshövdingen i länet ett förslag att samer skulle drivas tillbaka till Lappland. Ytterligare drygt hundra år senare gavs en liknande order av landshövding von Kothen och 1774 började samer registreras i kyrkböckerna som ”lappfolk”. Samerna sågs som främmande element i sitt eget land.

Vid sidan av de så kallade lösdrivande samerna fanns renägande samer som nomadiserade med sina renar samt åtog sig transporter åt köpmännen och inom gruvnäringen. De vistades också ibland säsongvis vid kusten. Det fanns samer som hade gamla relationer till handelsmän i byarna, som var specialiserade på handel med samerna, de så kallade birkarlarna. Häradsrätten i Luleå socken dömde exempelvis år 1675 bonden Olof Knutsson i Rutvik till böter för att han mot den kungliga resolutionen hade låtit samnen Nils Eriksson Galt bo hemma hos sig. Dessförinnan hade Galt blivit förvisad från socknen och hans kåtor bränts upp.¹⁸

Romernas kringresande förbjuds

Även romer förde en rörlig tillvaro mellan städer och byar. De omnämns första gången i Sverige år 1512 som ”tattare”. I verkligheten fanns ingen homogen romsk befolkning. De tidiga romerna som invandrade i Sverige och Finland från 1500-talet kallade sig själva *kaalo*. Runt sekelskiftet 1900 tillkom de så kallade *kaldarsh*-romerna från Öst- och Sydeuropa. Under århundradena var myndigheterna mycket osäkra på skillnaden mellan dem de kallade ”tattare” och ”zigenare” och de två grupperna sammanblandades ofta på ett oklart sätt. Efter reformationen avskaffades klostren i Sverige. De hade fyllt en viktig uppgift i att bistå fattiga människor. När klostrens skyddsnät försvann så ökade antalet tiggare överallt i samhället. De reste ofta från plats till plats och började kallas för ”lösdrivare”. Dit räknades även romer. Gustav Vasa och hans söner Johan III och Karl IX utfärdade bestämmelser och påbud för att driva ut romer ur landet eftersom man betraktade dem som utlänningar. Det beslutade även Gustav II Adolf, men utvisningen lyckades aldrig.

Däremot tog Gustav II Adolf 1624 initiativet till den första lagen om lösdriveri i Sverige. I lagen skiljdes arbetsoförmögna från arbetsovilliga. Till de arbetsoförmögna räknades sådana som hade sådana fysiska eller mentala handikapp att de inte förmådde arbeta. De skulle ha rätt till ”tiggarpass” som gav dem rätt att resa runt och tigga. De arbetsovilliga räknades till lösdrivarnas skara och kunde beordras till tvångsarbete på kronans fästningar eller värvas till armén. I en lag om ”tartarnes fördrifwande” år 1637 stipulerades om romerna, att om männen påträffades efter den 8 november skulle de hängas utan rättegång. Kvinnor och barn skulle handgripligt drivas ut ur riket.¹⁹ Den helt rättsvidriga lagstiftningen genomfördes aldrig i praktiken. Både i Sverige och Finland fortsatte romska familjer att resa runt, men många blev tvingade till tvångsarbete eller blev uttagna till armén. Kvinnor skickades till spinnhus. Där växte även en del barn upp medan andra

18 Elenius 2019.

19 Rekola 2015, 23-27.

blev placerade i bondefamiljer för att fostras till svenskar.

När Sverige och Finland gått skilda vägar 1809 blev det svårare för kringresande romer att ta sig mellan de två länderna. I båda länderna stiftades i slutet av 1800-talet lösdriverilagar för att kunna gripa och straffa den som var arbetslös, egendomslös eller kringvandrande. Under starkt inflytande av rasbiologiska idéer presenterades i Sverige 1923 års fattigvårdsbetänkande. Myndigheterna ansåg att romer var omöjliga att assimilera i samhället och därför ville staten göra livet så svårt för dem att de tvingades utvandra till ett annat land. De skulle inte få upprätthålla läger under längre tid, hästhandeln skulle inskränkas, spådom kriminaliseras och tivolverksamhet förbjudas.²⁰ Det rasbiologiska tänkandet påverkade också två lagar, 1934 och 1941, om tvångsterilisering. Den senare var mer långtgående där sterilisering föreslogs av medicinska skäl och vissa sociala skäl som "asocialt levnadssätt". Tvingande sterilisering av romer var upp till diskussion men infördes aldrig i lagstiftningen.²¹ Ändå verkar romerna ha varit överrepresenterade bland dem som blev steriliserade, vilket pekar på en diskriminerande hållning från de som tog beslut om steriliseringar.

Under efterkrigstiden skedde en gradvis omsvängning i synen på romernas kringresande. Man försökte inte längre tvinga ut dem ur landet, utan sökte metoder för att integrera dem i samhället. När det inom det nordiska samarbetet år 1954 blev fritt fram för resor mellan de nordiska länderna blev också den romska frågan en nordisk fråga. Ett transnationellt samarbete mellan ideella organisationer utvecklades då. Allra viktigast var kanske att romerna själva organiserade sig vid denna tid och började ställa krav på bättre bostadsförhållanden och regelbunden skolgång för barnen.

Tornedalingarna som nationellt hot

Med den nya riksgränsen 1809 mellan Sverige och Ryssland blev tornedalingar en ny minoritet i Sverige. På andra sidan Torne och Könkämä älvar förvandlades de finskspråkiga i Finland till en majoritet på 85 procent av befolkningen. Finland var nu ett ryskt storfurstendöme. I mitten av 1800-talet började finnarna stärka sin ställning inom administrationen och kulturen i förhållande till den finlandssvenska minoriteten. Samtidigt riktade de hård kritik mot hur Sverige behandlade svenska tornedalingar. Tornedalen kom nu att förknippas med en dubbel hotbild; dels för att det var gränsen till det ryska imperiet, dels för att angreppen från finska nationalister provocerade den svenska självbilden. På 1880-talet skärptes motsättningarna samtidigt som Ryssland allt mera började russifiera Finland.

Folkskolan i Tornedalen hade från början varit i princip helt finskspråkig och det var kommunerna själva som bekostade skolorna och lärarna. År 1888 ändrade staten sin skolpolitik. Man erbjöd fyra kommuner att bygga skolor och att bekosta lönerna för lärarna. I gengäld begärde man att undervisningen skulle ske helt på svenska. Det var inledningen till en hundraårig assimileringsspråkpolitik i Tornedalen. Allt fler statskolor byggdes med kravet att enbart undervisa på svenska. Till sist blev det en norm med inlärning på svenska också i de kommunala skolorna.

I hemmen pratade de flesta enbart finska. Tornedalens skolbarn fick undervisning på ett språk de inte förstod. De blev bestraffade på olika sätt om de pratade svenska i skolan. De som var mycket fattiga eller bodde i byar som låg så långt från skolan att de inte kunde färdas dit över dagen blev inackorderade i så kallade arbetsstugor i de större byar som hade skola. De som bodde längst bort fick bara besöka sina föräldrar under juledigheten. I arbetsstugorna rådde en sträng disciplin ungefär som på barnhem. Inte heller här fick de använda sitt modersmål. De blev bestraffade för sitt finska språk både i skolan och på sin fritid i arbetsstugan.

Den nedlåtande behandlingen av tornedalsbarnen hörde också samman med att en konservativ svensk nationalism dominerade kyrkan, som länge var ansvarig både för folkskolan och för arbetsstugorna. Finnarna och den finska kulturen hade låg status i Sverige. Det drabbade invandrade finska barn på samma sätt som

20 Selling 2013, 45 ff.; Tervonen 2015, 83 ff.

21 Broberg & Tydén 2005, 69 ff, 90 ff., 144 ff.

tornedalningar. De fick inte heller tala sitt modersmål i skolan.²²

I mitten av 1930-talet sökte Sverige och Finland ett försvarspolitiskt samarbete. Därför lindrades språkpolitiken något. Det blev tillåtet att läsa finska i fortsättningsskolan, men det förändrade inte den grundläggande pedagogiken.²³ Ännu på 1980-talet användes svenska som huvudsakligt undervisningsspråk i skolan.

Postkoloniala förändringar

Den koloniala minoritetspolitiken var en förlängning av de europeiska staternas politik mot de inhemska minoriteterna i Europa. De europeiska kolonierna var också styrda av nationalstatens övergripande idé om särskilda etniska gruppers dominans över andra. Nationalstatens och kolonialsystemets utvidgning gick hand i hand. Kolonialsystemets avveckling innebar att nya definitioner måste göras av vilka som var folk med rätt till självbestämmande. Det var européerna som dragit upp nya statsgränser i kolonierna när de delade de utomeuropeiska kontinenterna mellan sig. Nu användes dessa kolonialt dragna statsgränser tvärs igenom kulturellt homogena områden för att definiera självbestämmandet i de tidigare kolonierna.

Efter andra världskriget användes principen om *uti possidetis* inom de postkoloniala staterna. Det innebar att FN knöt de forna koloniernas självbestämmandet till begreppet folk inom de befintliga koloniala territorierna utifrån de statsgränser som kolonialmakterna dragit. Även de etniska majoritetsbefolkningarna i de självständiga staterna accepterade principen för att söka undvika motsättningar mellan olika etniska grupper. Principen innebar också att minoritetsfolk som hade status som urfolk inte kunde bli erkända som folk.

Avkoloniseringen åtföljdes av en motsvarande dekonstruktion av nationalstatens relationer mellan majoritet och minoriteter. Efter Kalla krigets slut började urfolk som samerna i norra Europa, sanfolket i Afrika, inuiter på Grönland, maorier i Nya Zeeland, orang asli i Malaysia, evenker i Ryssland, de olika urfolken i Amerika, aboriginerna i Australien och andra att hävda rättigheter till självbestämmande. Det gick stick i stäv med FN:s nationalstatliga principer att etniska minoriteter inte räknades som folk över huvud taget inom de nya staternas gränser.

För urfolken var det en central fråga att bli erkända av det internationella samhället som ett folk med rätt till självbestämmande inom respektive stat. När samerna mot slutet av 1900-talet erkändes som urfolk i Norge, Sverige och Finland var det en ny princip för folkligt självbestämmande som lanserades. Att bli erkänt som ett urfolk gick utöver den postkoloniala processen att slå samman olika etniska grupper inom forna kolonialstater till ett enda folk.²⁴ Principen om *uti possidetis* var en postkolonial princip som inte stämde med urfolkens vilja att juridiskt bli erkända som folk.

Erkännandet av samer som urfolk i de nordiska länderna öppnade samtidigt möjligheten för andra nationella minoriteter att kräva utökad autonomi inom respektive stat. Det innebar exempelvis att den tornedalska minoriteten i Sverige valde att omdefiniera sin identitet i samband med att en sannings- och försoningskommission tillsattes av regeringen 2020. Man valde då att bli betraktad som tre separata minoriteter; tornedalningar, kväner och lantalaiset. I det sammanhanget har en del tornedalningar hävdat att de liksom samer är ett urfolk som bör ha liknande rättigheter till utnyttjande av naturresurser. Det har öppnat upp för nya slags interetniska konflikter.

22 Borg 2016.

23 Elenius 2001.

24 Elenius 2022 (under utgivning).

REFERENSER

Litteratur och bearbetningar

- Axelsson, Thom & Brantefors, Lotta & Elenius, Lars (2015). ”Exkludering och inkludering”, i Esbjörn Larsson och Johannes Westberg (red.), *Utbildningshistoria – en introduktion*. Lund: Studentlitteratur, s. 377–399.
- Borg, Kristian (red.) (2016). *Finnjävlar*. Stockholm: Verbal
- Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (2005). *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*. 2., [utök.] uppl. Stockholm: Dialogos, 69 ff, 90 ff., 144 ff.
- Camauër, Leonor (2005). *Minoritetsmedier och minoritetsmediepolitik i Sverige: en kartläggning*. Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar.
- Carlsson, C.H. (2021). *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm: Natur & kultur.
- Elenius, Lars (2001). *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*. Umeå: Umeå universitet.
- Elenius, Lars (2002). ”Statistiken i nationalstatens tjänst”, i Daniel Lindmark (red.), *Språkmöte och kulturmöte*. Umeå: Umeå universitet.
- Elenius, Lars (2006). ”Stiftsledningen och minoritetspolitiken”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna - en vetenskaplig antologi, Band I* [Vitbok för relationen mellan Svenska kyrkan och samerna]. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 2016, s. 463-512.
- Elenius, Lars (2014). ”Det vilda som gränsmarkör mellan nomader och bofasta i kolonisationsprocessen i Finland, Sverige och Norge”, i Lars Elenius (red.), *Nordiska gränser i historien. Linjer och rum, konstruktion och dekonstruktion*. Joensuu: University Press of Eastern Finland, 32-69.
- Elenius, Lars (2019). *Möten mellan olika folk – den mångkulturella kyrkstaden i Gammelstad*. Luleå: Luleå kommun.
- Elenius, Lars (2022). ”Minoritet - den globala rädslan för de fåtaliga”, i Klas-Göran Karlsson (red.), *Natur och Kulturs globalhistoria*. Stockholm: Natur och kultur (under utgivning).
- Henrysson, Sten (1993). *Darwin, ras och nomadskola: Motiv till kåtaskolreformen 1913*. Umeå: Umeå universitet.
- Larsmo, Ola (2007). *Djävulssonaten: ur det svenska hatets historia*. Stockholm: Bonnier.
- Oomen, T.K. (1997). ”Introduction: Conceptualizing the Linkage between Citizenship and National Identity”, i T.K. Oomen (ed.), *Citizenship and National Identity*. New Dehli-Thousand Oaks-London, 19-35.
- Oja, Linda (1999). *Varken Gud eller natur: Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Pusch, Simone (2000). Nationalism and the Lapp Elementary School, i Peter Sköld & Patrik Lantto (red.), *Den komplexa kontinenten*. Umeå: Umeå universitet.

Rekola, Tuula (2015). ”Romernas tidiga skeden i Finland - från 1500-talet till mitten av 1800-talet”, i Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 24-25, 49-51.

Selling, Jan (2013). *Svensk antiziganism: fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*. Limhamn: Sekel, 45 ff.

Sjögren, David (2010). *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913-1962*. Umeå: Umeå universitet, 119–140.

Tervonen, Miika (2015). ”Vagabonder och gränsöverskridande: romer i den framväxande nationalstaten” i Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 83 ff.

Uppman, Brit (1978). *Samhället och samerna 1870-1925*. Umeå: Umeå universitet.

Nätpublikationer

<https://www.scb.se/hitta-statistik/artiklar/2017/sveriges-folkmangd-fran-1749-och-fram-till-idag/>; Se: <https://riksarkivet.se/overblick-over-kriget>

<https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/utrikes-fodda/>; Camauër 2005, 47-50.

<https://stockholmskallan.stockholm.se/teman/manskliga-rattigheter/religionsfrihet/>

Omslagsbild: Samer ved Jøkelfjell. Fotograf: Charles Rabot 1881. Ingår i samling: Charles Rabot. Institution: Norges vassdrags- og energidirektorat. Licens: Erkännande-DelaLika (CC BY-SA)